

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

М. Антоновська, асп.

АНТРОПОЦЕНТРИЧНІ ЗАСАДИ Т. ШЕВЧЕНКА-ПОВІСТЯРА ("КАПИТАНША")

У статті визначено, як антропоцентризм Т. Шевченка-митця реалізований у системі образів повісті "Капитанша". Письменник не тільки втілює у позитивних героях провідні людські цінності, але й простежив причини їх вразливості в житті.

Ключові слова: Т. Шевченко, антропоцентризм, моральний подвиг, самопожертва.

В статье определяются пути реализации антропоцентризма Т. Шевченко-художника через систему образов повести "Капитанша". Писатель не только воплотил в персонажах главные человеческие ценности, но и проследил причины их жизненной уязвимости.

Ключевые слова: Т. Шевченко, антропоцентризм, моральный подвиг, самоотверженность.

The article analyses how the anthropocentrism of T. Shevchenko as an artist is realized in the system of characters of story "Kapitansha". The writer did not stop at the embodying of the cardinal human values in his characters but revealed the reasons of their vulnerability as well.

Key words: T. Shevchenko, anthropocentrism, moral feat, self-sacrifice.

Одним із творів, що найяскравіше презентують антропоцентризм і гуманізм Т. Шевченка, є повість "Капитанша". Вона, як і всі Шевченкові повісті, з погляду структури є "наративно-композиційною пірамідою" (Н. Демчук), причому майже всі її колізії зосереджені навколо одного персонажа, дарма що в заголовку винесено іншу дійову особу. Персонаж цей – Яким Туман, унікальна постать серед галереї персонажів Шевченкової прози. Метою нашої розвідки є висвітлити його унікальність шляхом розгляду основних проблем, пов'язаних з цим героєм.

В. Смілянська, аналізуючи складові гумористичної тональності повістей, зауважує, що однією з таких складових є образи диваків. На думку дослідниці, поява героя-дивака у повістях Т. Шевченка пов'язана з літературною традицією Просвітництва [3, 257]. З-поміж парадигми цих образів В. Смілянська виокремлює постать Степана Левицького з повісті "Близнецы" – як найбільш знакову з-посеред ряду. За В. Смілянською, в авторському підході до створення цього образу базовою є двоплановість зображення: "комічна поведінка не заважає розкриттю шляхетних внутрішніх мотивацій" [3, 257]. На на-

шу думку, така двоплановість є суттєвою і в образі іншого дивака, героя повісті "Капитанша" Якіма Тумана. Різні голоси твору свідчать про це: піднесено-романтичний Віктор Олександрович ("Знай же, что под этой грубою кожною скрывается самая возвышенная, самая благородная душа!" [4, 306]) і приязний оповідач ("Алмаз, а не человек", – думал я и не жалел даже, что этот алмаз в коре, – так он мне нравился в своем естественном виде" [4, 319]). Не можна не зауважити, що суть такої особистості в творах Т. Шевченка не зводиться виключно до суми впливів на неї та її зовнішніх проявів (тобто, умовно кажучи, дії і протидії); поза цією сумою застається невимовний залишок, певний надмір доброти, який і приваблює інших героїв та й самого розповідача. На наш погляд, художнє завдання, вирішене в образі Якіма Тумана, є не чим іншим, як маніфестацією цієї внутрішньої суті людини. Завдання, що його поставив митець, не лише зумовлює унікальність, непересічність цього образу, але й засвідчує гуманістичний оптимізм Т. Шевченка: людина, зовні простакувата і навіть груба, являє найвищі душевні якості. Спробуємо простежити, як відбувається проявлення внутрішньої суті Якіма Тумана у повісті.

Модель, за якою автор розвиває цей образ, досить типова для повістей Т. Шевченка. Поштовхом до знайомства з героєм є не що інше, як подив розповідача, а подив цей, у свою чергу, зумовлений естетичним враженням від довколишньої місцевості. Автор виступає як живописець, котрий прорисовує тло, на якому відбуватимуться подальші події. Якщо у повісті "Несчастный" естетичне враження від довкілля досить гнітюче, бо спричинене безхарактерністю місця дії (кріпості в Орських степах), то у повісті "Капитанша" це враження зігрите любов'ю і замилюванням: розповідач потрапив на Україну, в рідні місця. Невеличка пейзажна замальовка – корчма під вербами – нагадує розповідачеві почуту в дитинстві пісню. На нашу думку, це не лише вказує на те, що пейзаж є етнічно маркованим, але й свідчить про силу естетичного враження від нього. Один із дослідників Шевченкової творчості слушно зауважує: "Поет бачив не саму по собі природу, а природу освоєну й перетворену людиною" [2, 75]. Таким чином, у цьому випадку ми спостерігаємо замилювання не тільки красою довкілля, але й доладністю того, що внесла в цей пейзаж рука людини. "Капитанша" – одна з повістей Т. Шевченка, де повсякчас маємо справу з естетизацією людської праці: від корчми, по-святковому опорядженої в очікуванні Великодня, до чоботарського ремесла, освоєного Якимом Туманом. Першим звернув на це увагу І. Дузь у статті "Естетика праці у творчості Т. Г. Шевченка" (1957), однак, на жаль, свого цінного спостереження дослідник не розвинув.

Отже, автор-митець милується не лише красою рідних місць, але й нехитрим трибом життя, котрий провадять хуторяни – сім'я Якіма Тумана. Слід зауважити, що Т. Шевченко не даремно опоетизовує звичайні речі – чистоту й лад у Тумановій хаті, ікону, прикрашену зіллям: усе це свідчить про духовну суть тих, хто тут живе і створює цей лад. Уміння через таку зовнішню річ, як інтер'єр житла, розгледіти внутрішній світ людини, – невідмінна риса Шевченкового антропоцентризму, якою він завдячує, напевно, своєму малярському хистові.

На початку твору увагу розповідача привернула насамперед дружина Якіма – "копитанша", як називає її Туман. Однак автор майже одразу "перемикає" нашу увагу на іншого героя – самого Якіма. Робиться це доволі тонко: за допомогою вставної повісті – розповіді самовидця "Капитанша, или Великодушный солдат". Коментатори найновішого академічного видання творів Т. Шевченка слушно застерігають від небажаного змішування позиції оповідача й Шевченкової думки [4, 565]. Вони не збігаються в кількох ключових моментах. По-перше, оповідач не схвалює поширення освіти серед простолюду: "очевидно, з побоювань, що освіта може позбавити народ властивих йому моральних чеснот" [4, 565]. По-друге, оповідач репрезентує позицію офіцера царської армії, котрий ділиться спогадами про участь у Вітчизняній війні 1812 р. Умовно кажучи, він (хоча й сам українець) представляє погляд зсередины імперії, тоді як Т. Шевченко представляє погляд з-за її меж – зрозуміло, в духовному, а не в буквальному сенсі. Здається, письменник навмисно прагне зруйнувати можливість ототожнення, наводячи після закінчення вставної повісті епізод з історії Глухова, коли місто ще було гетьманською столицею. Саркастичний тон оповіді про свавілля Меншикова, неприхований пристрасний пафос її свідчать на користь думки О. Гриценка, що Т. Шевченко таки писав повісті для "свого", підготовленого читача, здатного відчитати повноту сенсів у цих творах [1, 92]. З іншого боку, цей історичний епізод полемізує з позицією оповідача вставки, якщо взагалі не підважує її: розповідач нівелює цінність імперії, показуючи нищість її можновладців, тим самим знімаючи й систему цінностей, визначених імперським дискурсом. До цієї системи належить і визнання за російським військом статусу миротворця ("Даровавши мир Европе..."), і цінність самої служби у війську. Тут, на нашу думку, саме час повернутися до образу Якіма. Він потрапив до війська рекрутом, тобто не зі своєї волі, муштра давалася йому дуже туго. І там, де оповідач, здається, розводить руками, бачачи таку нездалість, автор виправдовує Тумана: поведінка Якіма на війні є гідною альтернативою збройного захисту Вітчизни. Напевно, найкращим свідченням цього є відповідь Якіма на запитання, скільки ж він убив французів: "Жодного". Отже, Т. Шевченко, по суті, ставить вище військової звияги той мора-

льний подвиг, що його належить здійснити героєві. Врешті-решт, деякі епізоди життя Тумана нагадують долю самого Т. Шевченка, з тією лише різницею, що його власна невинність у службі постала як наслідок свідомої настанови: "В незабвенный день объявления мне подтверждения я сказал себе, что из меня не сделают солдата" [5, 22].

Однак чи не заперечує цієї концепції той факт, що Яким гірко засмутився, коли його позбавили чину унтер-офіцера за неписьменність? Можливо, він не є цілком байдужим до військової кар'єри? На нашу думку, письменник ставить тут дещо інші акценти. Туман сприймає це як особисту образу, як приниження його людської гідності: "Возьмись ты ундера, – сказал он, едва удерживая слезы, – а то рядовой вас дорогою окраде" [4, 318]. У цих словах не можна не помітити протесту проти того, що особисті якості людини ставляться в залежність від становища, яке вона посідає у військовій ієрархії. Тому прагнення Тумана повернути собі попереднє звання варто розглядати не як суто кар'єристську амбіцію, а як бажання врятувати власну принижену гідність. Прикметно, що письменник зображує цей процес як тяглість: Якіма позбавляють звання (промовиста деталь: він змушений був спроти ознаку звання – "дорогие не мишурные, а настоящие серебряные галуны"), він кілька днів журиться, потім топить своє лихо в горілці, потім раптово зникає, нарешті розповідач застає його у шпиталі за навчанням. На нашу думку, ця тяглість свідчить про те, що вибір подальших дій дався Якимові нелегко: розчарування могло поглинути його, відбивши здатність діяти, однак він не піддався спокусі й обрав єдиний спосіб повернутися до попереднього життя – навчитися грамоти. Загалом схоже, що ця перипетія виступає як випробування Якіма, актуалізація його душевних сил у захисті своєї людської гідності.

Як актуалізацію прихованих здібностей можна розглядати й несподіваний Якимів талант – чоботярство. Здавалося б, найбуденніша річ, але й вона здобувається в автора на оцінку, причому позитивну. Така оцінка зумовлена, перш за все, мотивацією героя: він освоює ремесло заради турботи про Варочку. Крім того, Туман досягає досконалості у своїй роботі, й митець бачить у ньому майстра, милується його вправністю. Неодноразово підкреслюється Якімова працелюбність. Нарешті, показуючи, як Туман піклується про сина оповідача, міняючи йому щотижня чобітки на нові, письменник вказує на внутрішній сенс зовнішніх речей: нове взуття виражає любов Якіма до дитини. Тому навіть така тривіальна річ, як ремесло, не залишається поза увагою письменника, якщо воно має благородну мотивацію.

Нарешті, переходимо до найцікавішого аспекту образу Тумана, а саме до його ролі названого батька. На нашу думку, роль, котру відіграє Яким у житті Варочки, можна кваліфікувати як подвиг, адже Туман, поклавши собі піклуватися про сироту, дотримується цього зо-

бов'язання до кінця: "Он говорил, что он перед Богом будет отвечать за это дитя" [4, 311]. Таким чином, Т. Шевченко не відмовляє Туманові в можливості бути захисником, тільки захищати потрібно не Батьківщину, скривджену набігом "супротивного галла", а сироту – жертву нестак війни, скільки звичаїв офіцерства. Недаремно у повісті раз по раз виринає порівняння Тумана з лицарем.

Оскільки ми згадали про духовну силу Якіма Тумана, постає питання: що спричинило його послідовну турботу спочатку про матір Варочки, потім про неї саму? Чи це випробування доброчесності Якіма, чи доля, якій він мусив скоритися? На наше переконання, тут ідеться про любов, котру офірують раз і назавжди. Справді, чи не найбільшим з-поміж талантів Тумана є його беззастережна батьківська любов до вихованниці. Сирота – людина, котра обділена турботою, і значення Тумана в житті Варочки – у тому, щоб оточити її родинною любов'ю. У повісті, проте, є виразно антитетичний персонаж (а за роллю, яку він відіграв у житті Якіма, його особистий ворог) – капітан NN. Ця людина, не обтяжена ніякими моральними принципами, безугавно зваблює жіноцтво того міста, де стоїть на квартирах полк Тумана. В очах оповідача капітан постає як втілення усіх нецнот: він є гульвісою і циніком, за що й був покараний переведенням у цей полк, та ще й дозволяє собі вести подібне життя, маючи сім'ю. Водночас оповідач наголошує на його небувалій активності в розбещеному житті: ним захопилися не тільки всі дівчата міста, але й їхні матері. Ненормальність ситуації красномовно свідчить про зіпсутість мешканців Мурому (по суті, письменник ставить знак рівності між ними й капітаном), але й також про надзвичайну прудкість капітана, позбавленого моральних перепон на шляху потурання своїм бажанням.

Окресливши оточення Якіма та юної Варочки, письменник натякає нам на драму, котра має незабаром відбутися. Т. Шевченко замислюється над питанням: чому добро є вразливим, більше того – беззахисним? Чи справа тільки у відчутній його пасивності порівняно зі злом? Чи тут є певна спадковість, задана долею Вароччиної матері? Чи, можливо, Туманові бракує знання життя, щоб уберегти свою вихованицю від лиха? У тексті повісті можна знайти підтвердження усіх трьох припущень. Однак це не вичерпує проблему. На нашу думку, слід включити до розгляду й такі моменти, як значення Варочки в житті Тумана, а також його впевненість у її добрій долі (оскільки Яким був її підтримкою). Ось епізод зникнення Варочки, де імплікується думка про можливий зв'язок долі Варочки з долею її нещасної матері, а також Якимова впевненість: "Потом, ни с сего, ни с того, мы перешли к воспоминанию о заграничных наших похождениях, потом о тульчинских маневрах и, наконец, свернули речь о покойном Володе [мати Варочки. – М. А.]. "Да, – говорил Туман, – недаром сказано: волос длинный, а разум короткий. И то сказать, – прибавил он, – молоде, дурное, а может, еще и сирота, доглядит было никому". И он взглянул на то место, где должна была сидеть Варочка" [4, 327].

Що ж стосується значення дитини в житті героя, то життя Якіма Тумана змодельовано письменником у такий спосіб, що ми не мислимо його поза турботою про сироту. Власне, це найбільше цікавить автора в образі Тумана. Сам герой відчуває, що без Варочки його життя нічого не варте, тому говорить оповідачеві на пропозицію видати дівчину заміж: "За кого? Ни за кого! <...> Пропаду! Я здохну, як та стара собака, без неї, ваше высокоблагородие!" [4, 325]. З іншого боку, Туманові на гадку не спадає самому одружуватися з вихованицею, оскільки він вважає її за свою дитину. Яким Туман – трагічна постать, оскільки для нього неможливий вибір між цими альтернативами. Своїм недіянням він немовби залишає простір для втручання зла, тим самим, як не парадоксально, прискорюючи події. Яким знаходить собі виправдання в тому, що Варочка ще дитина, відкладаючи на потім важливе й болюче для нього рішення, як складатиметься доросле життя його вихованці.

Т. Шевченко замислюється також і над тим, чи винна Варочка в лихові, яке спіткало її. Справді, в тому душевному сум'ятті, що його звадав Яким у ніч її втечі, був біль покинутого батька, якого зрадила найдорожча дитина заради нових вражень. Постає питання: наскільки Варочка здавала собі в цьому справу? Епізод її втечі і подальше розгортання подій переконують нас у тому, що провина дівчини полягала хіба що в безтурботності, з якою вона погодилася на прогулянку в саях. Те, що сталося з нею, – продуманий обман (ремінісценція "Сердешної Оксани" Г. Квітки-Основ'яненка). Отже, Варочка, хоча й не винна у власній біді, сповна розплачується за огидні вчинки капітана й своєї колишньої подруги, яка допомагала йому. Однак не слід думати, що Варочка виступає безсловесною жертвою злої долі. Автор зображує її як особистість, наділену гідністю і сміливістю, причому робить це дуже філігранно: через характеристику епізодичного персонажа (власне, для цього він і введений у твір). Цей персонаж спростовує чутки про втечу Варочки, переодягненої козачком: "...У женщины, как у создания и физически и нравственно слабого, *недостанет духу на такой решительный поступок*, как, например, бежать, на это и мужчина не всякий решится" [4, 330. *Підкреслення наше.* – М. А.]. Отже, випробування, яких зазнала дівчина за час перебування в капітана, а тоді у в'язниці, пробудили в ній високі душевні якості: гідність і сміливість.

Туман, повернувши Варочку, вирішує таки одружитися з нею: "Я думаю ожениться, щоб люди головою не кивали та пальцями на нас не показували" [4, 311]. Хоча цей шлюб буде, як і шлюб у поемі "Марія", окраденим, для Якіма і Варочки він стане єдиною можливим порятунком у світі, де захитані засади добра. Відтак обоє, пройшовши суворе життєве випробування, здатні примножувати добро в світі. Про це свідчить обрамлення повісті, яке зображує знайомство оповідача з родиною Тумана й одруження його приятеля, ротмістра, з Оленою – донькою Варочки. Це обрамлення буквально переповнене щастям. На нашу думку, щастя родини полягає в тому, що Олена стала за дружину Вікторові Олександровичу, отже, позбавлена загрози лиха, яке трапилося з її матір'ю. Таким чином, коло нещастя, які спіт-

кали сім'ю Якіма, остаточно розірване, і, напевно, дарма час дії припадає на Великдень: це символізує відлік нового життя для Тумана з дружиною і для Віктора Олександровича з Оленою. Крім того, семантику оновлення, що її несе свято Великодня, можна уточнити стосовно Варочки й Тумана: відквітавши вчинок капітана NN, вони постають у новій якості – як люди, здатні змінювати навколишній світ і життя інших на краще.

Отже, система образів повісті "Капітанша" вибудована Т. Шевченком у такий спосіб, що, окрім бінарної опозиції добра і зла, представлених образами Якіма і капітана, чільне місце відводиться актуалізації можливостей персонажа. Власне, такими персонажами є сам Яким Туман і дещо меншою мірою Варочка. Образ Тумана має поверхневий рівень, на якому він постає як дещо незграбний "оригинал совершенно в малороссийском характере", і глибинний рівень, де він сприймається як сильна, обдарована, любляча людина. Проте автор не задовольнився б ідеалізацією свого героя, тому моделює життєві випробування, які вимагають відгуку Якіма. Цей відгук і є актуалізацією його душевних сил, однак Яким зазнає поразки – втечі Варочки: не тому, що не осмислив ситуацію, а тому, що, знаючи про неминучість лиха, не вчинив ніякої випереджуючої дії. Отже, за Т. Шевченком, мало знати про наближення зла, мало осмислити це; необхідно не залишити йому простору для вчинку. Однак герой, зазнавши поразки, що забрала в нього найдорожче і ледь не підірвала його життєві сили, знаходить спосіб змінити ситуацію так, щоб разом із Варочкою протистояти світові людей, який стоїть не на засадах добра.

1. Гриценко О. "Своя мудрість": Національні міфології та "громадянська релігія" в Україні / Олександр Гриценко. – К., 1998. – 184 с. 2. Дузь І. Естетика праці у творчості Т. Г. Шевченка / Іван Дузь // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – Т. 147, серія філологічних наук. – Вип. 6. – Одеса, 1957. – С. 67–78. 3. Смілянська В. Шевченкознавчі розмисли: 36. наук. пр. / Валерія Смілянська. – К., 2005. – 491 с. 4. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. / Тарас Шевченко. – К., 2001. – Т. 3: Драматичні твори. Повісті. – 592 с. 5. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. / Тарас Шевченко. – К., 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь южнорусский". Записи нар. творч. – 496 с.

І. Вакулик, канд. філол. наук, доц.

АНТИЧНІ ТРАДИЦІЇ У ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

Проаналізовано античні мотиви та образи у творчості Т. Шевченка на матеріалі поезій, повістей, листів, щоденникових записів та малюнків митця.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, античні традиції, античні мотиви, художник, митець.

Проанализированы античные мотивы и образы в творчестве Т. Шевченко на материале поэзий, повестей, писем, дневниковых записей и живописных полотен.

Ключевые слова: Т. Г. Шевченко, античные традиции, античные мотивы, художник.